

Релігійний фактор у конфлікті

Дослідження миробудівничого
потенціалу релігійних громад України

Автор: **Денис Брильов**, PhD; **Тетяна Калениченко**, PhD; **Адрій Кришталь**

Співпраця: **Андрій Корнійчук** (ПАКС), **Сінта Депондт** (ПАКС)

Дизайн: **Анна Буковська** (Maxiproductie)

Фото на обкладинці: **Kittisak Hanpol** (Shutterstock)

Підписано до друку: 08.04.2021

Про ПАКС

ПАКС (лат. PAX) означає «мир». ПАКС – нідерландська організація, створена в результаті співпраці Pax Christi International у Нідерландах та IKV (нід. Interkerkelijk Vredesberaad – Міжцерковна рада миру). ПАКС долучається до побудови справедливих і мирних суспільств та працює над захистом цивільного населення від військових дій, а також припиненням збройного насильства, разом із людьми в конфліктних зонах і зацікавленими громадянами в усьому світі. У своїй роботі ми дотримуємося принципів людської гідності і солідарності з тими, хто відстоює мир, або став жертвою війни чи насильства. У 2017 році ПАКС отримав Нобелівську премію миру за участь у Міжнародній кампанії за скасування ядерної зброї.

Контактні дані

P.O. Box 19318

3501DH Utrecht

The Netherlands

info@paxforpeace.nl

www.paxforpeace.nl

Релігійний фактор у конфлікті: Дослідження миробудівничого потенціалу релігійних громад України

Це дослідження було виконане в рамках проекту «**Віра в релігійний плюралізм**» за підтримки Постійного представництва Нідерландів в ОБСЄ, який координувала найбільша миротворча організація в Нідерландах **ПАКС (нід. Stichting Vredesbeweging Pax Nederland)**. **Ціль проекту** – це реалізація заходів, які зміцнюють свободу віросповідання як один із ключових елементів загальної політики в галузі прав людини, та опрацювання практичного інструментарію, який дозволить мінімізувати наявні та потенційні виклики в релігійних спільнотах та зміцнити традицію релігійного плюралізму та рівності в Україні.

Мета дослідження: Дослідити миробудівничий потенціал релігійних спільнот та акторів на прикладі окремих релігійних громад із двох цільових регіонів (Волинь та Донбас) та виявити можливості для розбудови миру та нівелювання потенційного деструктивного впливу релігійного чинника на суспільно-політичну ситуацію в Україні.

Автори дослідження: Денис Брильов (PhD, ісламознавець та релігієзнавець, доцент кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, голова ГО «Європейський центр стратегічного аналізу»); Тетяна Калениченко (PhD, релігієзнавець та соціолог релігії, викладач кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, радниця з питань миробудування міжнародної організації «Ініціатива за мирні зміни», експертка ГО «Європейський центр стратегічного аналізу»); Андрій Кришталь (соціолог, координатор моніторингу і оцінки міжнародної організації «Ініціатива за Мирні Зміни»).

Рамки проведення: Для цього аналітичного звіту ми розробили дизайн дослідження релігійного компоненту, який проявляється у житті громади, в загальних соціально-політичних тенденціях та в баченнях шляхів урегулювання збройного конфлікту. Дослідження було виконане в рамках якісної соціології, методом напівструктурованих глибинних інтерв'ю. Загалом за період від лютого по березень 2020 року було проведено 14 інтерв'ю у Донецькій, Волинській, Рівненській та Львівській областях; респондентами були активні служителі та миряни різних християнських конфесій. Дані області були обрані через специфіку поширення суспільних конфліктів, у які залучені представники релігійних спільнот, а також через суттєво відмінні регіональні контексти у східних та західних областях. Для аналізу були враховані попередні дослідження та звіти стосовно релігійної складової у конфлікті та потенціалу залучення релігійних діячів до розбудови миру в широкому сенсі. Усі цитати публікуються анонімно, зважаючи на умови конфіденційності учасників дослідження.

ЗМІСТ

Релігія в конфлікті: розділювач чи об'єднувач?	5
Особливості міжконфесійних взаємин в Україні	8
Дослухаючись до голосів громад: антропологічний вимір	13
Збройний конфлікт	14
Розбудова миру	19
Міжцерковні взаємини	21
Замість висновків	25
Релігія як розділювач	27
Релігія як об'єднувач	28
Можливі наступні кроки	28
Рекомендації	29

Умовні позначення

- ВРЦіРО: Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій
- ПЦУ: Православна Церква України
- УПЦ(МП): Українська Православна Церква в канонічній єдності з Московським Патріархатом
- УПЦ(КП): Українська Православна Церква Київського Патріархату
- УАПЦ: Українська Автокефальна Православна Церква
- УГКЦ: Українська Греко-католицька Церква
- РКЦ: Римо-католицька Церква
- РО: релігійна організація

Релігія в конфлікті: розділювач чи об'єднувач?

Релігію в рамках як конфліктів, так і їх трансформації, можна розглядати крізь різні призми. Так, релігію можна розуміти субстантивно (тобто з огляду на те, чим вона є) або ж функціонально (відповідно до того, як вона проявляється)¹. В рамках цього дослідження ми спираємось на вивчення функціональних проявів релігії з перспективи конструктивістського підходу. **Конструктивістський підхід** розглядає релігію як те, чому люди приписують характеристику релігійного, що зручно в контексті роботи з миром. Наприклад, релігія може бути частиною **дискурсу в суспільстві** і формувати систему символів, які допомагають встановити сильні настрої або мотивації у людей шляхом формування концептів загального порядку речей². Це особливо справедливо у випадках конфліктів, а саме збройних зіткнень, де можуть перетинатись різні дискурси та наративи залучених сторін.

Увага в аналізі релігійного дискурсу має бути сфокусована на **системі сили та влади** в суспільстві, оскільки вони є складовими, які найбільше залучені до конфлікту та соціальної структури³. Однак релігія в умовах збройного протистояння може проявлятися у двох вимірах: як «сильна» – головний чинник насильства, або ж «слабка» – як допоміжний чинник⁴. Як показали дослідження⁵, в реаліях конфлікту в Україні з кінця 2013 року релігія проявлялась як «слабка», тобто не була першопрчиною зіткнень, але стала тим компонентом, що впливав на його ескалацію чи намагався сприяти миробудуванню. Зокрема, прояви релігійного чинника іноді виглядають як його інструменталізація з боку певних політичних чи інших суспільних угруповань, ярликування певної соціальної групи як «своєї» чи «чужої» тощо. Про ці прояви йдеться більш детально в описі дослідницьких знахідок.

Досвід міжнародних конфліктів показує, що релігія найчастіше не є витокком воєн⁶. Більше того, **релігія сама по собі не може бути мирною чи воявничною**, такими є лише її аспекти та

1 Owen Frazer and Richard Friedli, *Approaching Religion in Conflict Transformation: Concepts, Cases and Practical Implications*// Center for Security Studies (CSS), 2015, p. 8

2 Geertz, C., (1973 [1966]), «Religion as a Cultural System» *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, reprinted in abridged form in Lambek, Michael (ed.) (2002), *A Reader in the Anthropology of Religion*, Oxford: Blackwell, p. 63.

3 Asad, T., (1993), «The Construction of Religion as an Anthropological Category» in *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*, Baltimore: The John Hopkins University Press.

4 *The Oxford Handbook of Religion, Conflict, and Peacebuilding Edited by R. Scott Appleby, Atalia Omer, and David Little*// Oxford University Press, 2015, p. 34

5 M. Cherenkov, T. Kalenychenko, T. Antoshevskyy *Leaders in Trust: The Churches' Social Activism in Post-Euromaidan Ukraine/ Civil Society in Post-Euromaidan Ukraine. From Revolution to Consolidation. SPSS*, ed. By Andreas Umland, vol. 193, 2018; see also Kalenychenko T.A. *Public religion in global scope: the case of Maidan protest in Ukraine*// Euxeunios, St. Gallen University. – Religion and Politics in Ukraine after the Maidan protests, 24/2017. – с. 23-38

6 David Smock, *Religion in World Affairs Its Role in Conflict and Peace*// US Institute of Peace (2008), p.3

інтерпретації людьми⁷. Найчастіше релігійний чинник виступає розділювачем в умовах конфлікту, коли одні люди починають вважати себе «ближчими» до Бога, ніж інші. Іншими словами, хоча в теорії всі люди рівні між собою, знаходяться «рівніші» представники, які нібито володіють особливими правами та можливостями перед Богом. Така «обраність» призводить до поглиблення лінії розділення та є великим фактором ризику для потенційної миротворчості. Релігія в такій ситуації здатна створювати можливості та мотиви для підсилення ідентичності у протистоянні та сприяє збільшенню насильства.

Однак релігійний чинник може виступати також і об'єднувачем. Часто в роботі з розбудови миру та конфліктології – через небажання залучати несвітські організації до політичних процесів або через нерозуміння, яким чином вони можуть вплинути на перебіг самого конфлікту – миротворчий потенціал релігійних спільнот та структур не отримує належної уваги. Насправді ж релігійні організації можуть по-різному залучатись до **промоції миру**: як інституції, яким довіряють; як носії цінностей; як моральна основа для протистояння несправедливості; як важелі для промоції примирення; як мобілізатори громад, нації та спільнот для розбудови миру; а також як мотивація для миротворців⁸. Релігійні лідери можуть виступати **медіаторами та фасилітаторами**, якщо вони є нейтральними представниками для різних сторін конфлікту.

Отже, в рамках теорії колективної дії прояви релігії можуть впливати на конфлікт як *деструктивно*, так і *конструктивно*; останнє дає потенціал для залучення її до роботи над майбутнім примиренням.

Коли ми звертаємо увагу на релігійний чинник як потенціал для миробудування, нам важливо фокусуватись на інституціях, які є впливовими та духовно авторитетними на певній території і які мають тісні зв'язки з місцевою спільнотою⁹. Формування моральної ідентичності громадян релігійними спільнотами впливає на повсякденні думки та дії громадян, що може впливати і на потенціал пост-конфліктного врегулювання в країні. **Моральна ідентичність** як продукт інтерпретації релігійного дискурсу існує в соціальних практиках, які розвиваються в суспільстві як спосіб життя¹⁰. Якщо ж релігійні діячі, що залучені до миробудування, приймають унікальність кожної людини, вони можуть переорієнтуватись на пошуки спільних універсальних рішень. **Релігійна розбудова миру** (в тексті так само використовується термін «миробудування») – це робота, орієнтована на побудову здорових та мирних спільнот, що відбувається за участі релігійних акторів, а також через взаємодію з релігійною традицією та контекстом її існування шляхом діяльності як всередині, так і між релігійними течіями завдяки діалоговим методам та освіті¹¹.

Оскільки цей звіт фокусується на потенціалі залучення релігійних акторів збройного конфлікту в Україні до можливих практик розбудови миру, варто зупинитись на концепті **дипломатії на засадах віри** (faith-based diplomacy). Така дипломатія є ширшою, ніж просто робота з релігійними організаціями (далі – РО), оскільки фокусується на аспекті віри в дипломатичному вимірі, враховує роль держави, репрезентує та делегує представників релігійних організацій, використовує широкий дипломатичний інструментарій та може передбачати спеціальну під-

7 Johan Galtung, Religion and Peace: Some Reflections// Center for International Studies, Princeton University, New Jersey, 1986, p. 11

8 David Smock, Religion in World Affairs Its Role in Conflict and Peace// US Institute of Peace (2008), p.4

9 Denis Dragovic, Religion and Post-Conflict Statebuilding: Roman Catholic and Sunni Islamic Perspectives// Palgrave Studies in Compromise after Conflict, 2015, p. 13

10 Heather Dubois, Religion and Peacebuilding// Journal of Religion, Conflict and Peace, Volume 1. Issue 2, Spring 2008, p. 4

11 Johan Galtung, Religion and Peace: Some Reflections// Center for International Studies, Princeton University, New Jersey, 1986, p. 8

готовку для дипломатів¹². Отже, ключова особливість дипломатії на засадах віри – це трансформація відносин через віру та особисті переконання¹³.

Дипломатія на засадах віри покладається на релігійний **нарратив громади** й може застосовуватись у різних сферах. Проте, в контексті конфлікту в Україні нас цікавить той її аспект, коли релігійні лідери можуть бути мобілізовані для поширення миру, а також виступати третьою стороною в переговорах за відсутності релігійного виміру конфлікту (що ставить перед ними особливі вимоги). Умовою для глибокого діалогу, зокрема між представниками різних релігій та конфесій, є розуміння власної традиції та готовність зустрічатись з «іншим»¹⁴. Викликом для цього є **асиметрія влади** всередині та між різними релігійними спільнотами, що може створювати дисбаланс впливу різних залучених учасників.

Що ж стосується практик такої дипломатії, то найпоширенішими є такі приклади того, що релігійні організації чи лідери можуть робити в контексті розбудови миру для широкого суспільства¹⁵:

1. Створення та поширення морального бачення, а також робота з цінностями у конфлікті, що має базуватись на ключових принципах (плюралізму, інклюзії, миробудування через розв'язання конфлікту, соціальної справедливості, прощення, колективного зцілення, самостійності та спокути)
2. Робота через громадянське суспільство
3. Особисті відносини та доступ до ключових гравців у конфлікті через особисті контакти
4. Духовні бесіди
5. Молитви та пости
6. Ритуали примирення

Послугуючись конструктивістською призмою аналізу, у цьому дослідженні ми сфокусуємось на проявах релігійного компоненту в Україні станом на 2019-2020 роки під час збройного конфлікту, що триває вже майже 7 років. Ми ставимо за мету дослідити можливості релігійної розбудови миру в контексті релігійної мапи України та з урахуванням особливостей нарративів, практик та проектів, що вже втілюються.

12 Юлія Корнійчук, Релігійна Дипломатія: Передумови становлення й теоретичні засади розвитку// Релігієзнавство, Випуск 36(49), 2016, ст. 24

13 Jodok Troy, Faith-Based Diplomacy under Examination// The Hague Journal of Diplomacy 3 (2008), p. 218

14 David R. Smock, Interfaith Dialogue and Peacebuilding// United States Institute of Peace, 2002, p.58

15 Brian Cox, Faith-Based Diplomacy and International Peacemaking, p. 36-39

Особливості міжконфесійних взаємин в Україні

Для аналізу актуального стану релігійної ситуації та релігійного контексту в цілому варто розглянути історичні передумови тих міжконфесійних відносин, що склалися. Історично Україна є поліконфесійною країною, в якій ще за часів давньокиївської держави співіснували такі потужні релігійні традиції, як язичницькі вірування, християнство, юдаїзм і іслам. Сьогодні в країні представлені понад 100 релігійних спільнот, у межах яких діє 32719 релігійних громад, 92 релігійних центри та 299 управлінь¹⁶. При цьому домінують конфесією, тісно пов'язаною з національною ідентичністю та процесом становлення української держави, лишається християнство, передусім – у вигляді православних церков різної юрисдикції та греко-католицької церкви. До того ж, в Україні традиційно сильні позиції протестантів і релігійних громад, створених корінним населенням (перш за все, кримськими татарами) та національними меншинами (євреями, поляками, угорцями, румунами, волзькими татарами).

Загалом православні, католицькі та протестантські релігійні організації складають близько 97% всієї релігійної мережі, причому найчисленнішим напрямом є православ'я (релігійні об'єднання якого складають близько 55% мережі християнських організацій), друге місце посідає протестантизм (близько 30%), третє – католицизм (близько 15%)¹⁷.

Завдяки релігійному плюралізму та високій конкуренції між релігійними організаціями, а також тому, що держава в Україні не стала однозначно на бік однієї з крупних церков, **в Україні склалася релігійна модель деномінаціоналізму – системи, в якій усі релігії мають рівні права і конкурують одна з одною, що не має аналогів в Європі, і дуже схоже на модель, яка розвинулася в США**¹⁸.

Значний вплив на релігійну ситуацію та перебіг міжконфесійних та державно-конфесійних відносин мають регіональні особливості, які склалися впродовж тривалого часу та були пов'язані з перебуванням українських земель у складі різних держав та навіть цивілізаційних систем. Наприклад, схід України перебував під впливом та у складі Російської імперії, захід – Австро-Угорської імперії, а південь – Османського халіфату, внаслідок чого тривалий час Україна перебувала на межі між католицько-протестантським і переважно православним світом, а також на порубіжжі мусульманської і християнської цивілізацій. Тож, розглядаючи особливості релігійних відносин та міжрелігійних конфліктів в Україні, варто враховувати ці регіонально-історичні особливості.

16 Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2019 року, режим доступу:

https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

17 Лариса Владиченко, Релігійна мережа України: Аналіз динаміки станом на 2016 рік, режим доступу:

https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/

18 Погляд збоку: релігійна система України нагадує американську //

https://www.bbc.com/ukrainian/science/2013/06/130626_jose_casanova_int_ko

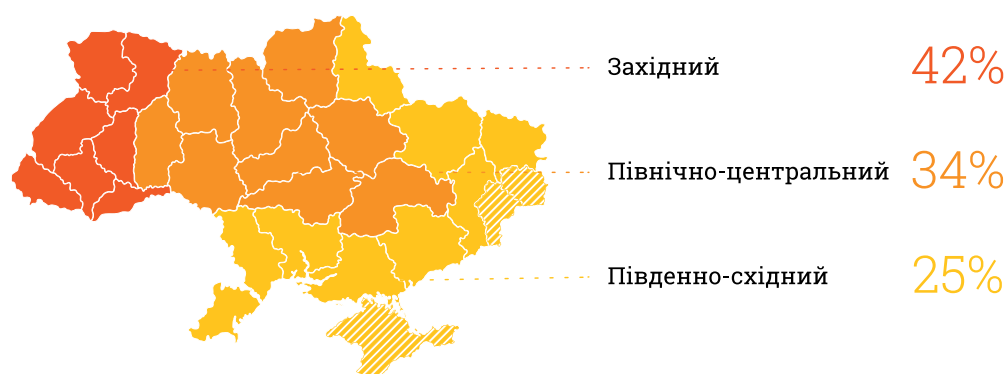
З огляду на релігійну специфіку в Україні можна виокремити три макрорегіони – Західний, Північно-центральний та Південно-східний. До Західного відносять Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Чернівецьку області; до Північно-центрального – Вінницьку, Дніпропетровську, Житомирську, Київську, м. Київ, Кіровоградську, Полтавську, Хмельницьку, Черкаську, Чернігівську області; до Південно-східного – Донецьку, Запорізьку, АР Крим, Луганську, Миколаївську, Одеську, Сумську, Харківську та Херсонську області.

Зокрема, виразний регіональний характер має рівень релігійності – ще за радянських часів рівень релігійності мешканців західних областей Української РСР був одним із найвищих в СРСР та складав 86% (55% віруючих та 31% таких, що вагаються), тоді як у південних областях, зокрема, Одеській, рівень релігійності складав 62% (9% віруючих та 53% таких, що вагаються)¹⁹.

За даними соціологічних досліджень Центру Разумкова, в 2018 р. регіональні особливості продовжують відігравати важливу роль – так, віруючими вважають себе від 91% жителів західних областей до 59% жителів південних областей.

Західний регіон також посідає перше місце по кількості релігійних організацій (близько 42% від усієї релігійної мережі країни), тоді як друге місце належить Північно-центральному регіону – близько 34%, а третє – Південно-східному – близько 25%. Як показують дані багаторічного моніторингу релігійної мережі з боку Департаменту у справах релігій, така картина спостерігається останні 20 років.

РЕЛІГІЙНІ МАКРОРЕГІОНИ В УКРАЇНІ

На тлі загальноукраїнського релігійного відродження кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. особливе значення для релігійної ситуації мали 1) вихід з підпілля Української греко-католицької церкви в 1989 р., яка була ліквідована на території СРСР рішенням Львівського собору 1946 р.; 2) утворення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та 3) розкол всередині Української православної церкви (УПЦ(МП)), до 1990 р. – Українського екзархату Російської православної церкви, РПЦ), внаслідок чого утворилася Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП). Таким чином, на початку 90-х років в Україні сформувалися дві основні лінії міжконфесійного протистояння: 1) православно-католицька, тобто між усіма українськими православними церквами, з одного боку, та римо- й греко-католиками – з іншого; 2) міжправославна, тобто між УПЦ(МП), УПЦ КП та УАПЦ.

¹⁹ Аналитический отчет состояния межконфессиональных отношений на территории Западных областей Украинской ССР (по материалам социологических исследований) // «Религия в СССР», № 12, 1990, С. 1-25.

Фактично, характер міжконфесійних відносин в Україні визначається протиборством різної інтенсивності трьох конфесій – двох гілок православ'я (тієї, що у підпорядкуванні Російській православної церкві Московського Патріархату та автокефальної Православної Церкви України, що утворилась 2019 року) та католицької церкви східного обряду (УГКЦ), кожна з яких претендує на роль справжнього виразника національних інтересів українського народу, справжньої національної релігії. Це проявляється в тому числі на богословському рівні в тому, що богослови всіх трьох конфесій відстоюють тезу про те, що саме їхня церква бере свій початок від «Володимирового хрещення», тобто від Київського князя Володимира, який у 988 р. хрестив Давню Русь.

Конфлікти, що розгорілися в 90-х рр. та у видозміненому вигляді тривають і досі, мають багатомірну природу. Окрім згаданого історичного, національного та релігійного контексту, значну роль відігравали ресурсний та соціально-політичний контекст, підсилені кризовою економічною ситуацією в країні. Наприклад, легалізація УГКЦ загрожувала вже достатньо політично впливовій РПЦ, п'ята частина парафій якої знаходилась саме на Західній Україні²⁰.

Згідно з опитуванням, проведеним у 1994 р. серед віруючих, близько 55% вважали вирішальним чинником конфліктів суперечки за право володіння культовими будівлями та майном; потім називалися загальна криза й поширення беззаконня, некомпетентні дії місцевих органів влади, втручання політичних партій і громадських організацій. Суто релігійні чинники в конфлікті вбачали лише 22% опитаних²¹. У 1998 р. експертне опитування показало, що більшість українських релігієзнавців серед головних причин міжконфесійних конфліктів виділяють такі: майнові суперечки за культові споруди (88%), втручання політичних партій і громадських організацій (60%), некомпетентність місцевих органів влади (56%). Окремо експерти підкреслили величезну роль у підживленні міжрелігійних конфліктів політичного протекціонізму певній конфесії з боку органів влади²². Як зазначалося в аналітичному звіті за матеріалами соціологічного дослідження в 1990 р., в умовах високої релігійності населення Західної України, міжконфесійний конфлікт стає важливим фактором у політичній боротьбі різних суспільно-політичних груп, які використовують цей конфлікт у своїх політичних цілях, а діяльність релігійних організацій незалежно від бажань їхнього керівництва політизується, тобто відбувається тісне переплетіння політичних і конфесійних інтересів.

Також варто зауважити, що міжконфесійний конфлікт упродовж років змінював свій характер. Якщо наприкінці 1980-х – в середині 1990-х рр. внутрішня напруженість у православному середовищі визначалась майновими суперечками між греко-католиками і православними та різним ставленням віруючих і вищого духовенства до проблем унезалежнення Православної церкви, то до кінця 1990-х рр. ці два питання втратили свою гостроту. Водночас, міжправославний конфлікт набув особистісного виміру, пов'язаного з постаттю патріарха Філарета (Денисенко) та його прагненнями обіймати патріарший престол²³. Саме Філарет був головним претендентом на місце патріарха РПЦ в 1990 р., але програв Алексію II (Рідігеру). Внаслідок цього Філарет очолив рух за відокремлення від РПЦ, що призвело до появи в 1992 р. УПЦ КП. У 1997 р. Архієрейським Собором РПЦ Філарета було відлучено від церкви та накладено на нього анафему, яку було знято Константинопольським патріархом Варфоломієм лише в 2018 р.

20 Еленский В. Православно–греко-католический конфликт в Украине: последняя фаза //

https://risu.org.ua/ua/index/studios/materials_conferences/33986/

21 Міжконфесійні конфлікти в Україні: причини і наслідки // Людина і світ, №9, 1995, С. 16.

22 Експерти про нетрадиційні релігії і міжрелігійні конфлікти // Офіційний вісник Державного Комітету України у справах релігій // Людина і світ, №6, 1999, С. 28.

23 Див. наприклад: Релігієзнавець: Амбіції Філарета можуть зашкодити православ'ю // <https://p.dw.com/p/3IQSA>

Важливим наслідком силового етапу міжконфесійного конфлікту в Україні стало посилення ролі держави в міжрелігійних стосунках, що проявилось в двох ключових подіях: утворенні з ініціативи Президента України Л. Кучми у грудні 1996 р. Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО)²⁴ та підписанні 21 липня 1997 р. в присутності президента Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах²⁵.

Нове загострення міжрелігійного конфлікту розпочалося з 2014 р. внаслідок подій Євромайдану, російської анексії Криму, та початку збройного конфлікту на сході України. «Церковне питання» зазнало стрімкої політизації на тлі зростання патріотичних настроїв в суспільстві.

Яскравим проявом цього загострення стало відновлення переходу окремих громад з однієї юрисдикції до іншої (в даному випадку – з УПЦ(МП) до юрисдикції УПЦ КП). Упродовж 2014-2017 рр. УПЦ(МП) покинули 39 громад та ще 2 приєдналися до УАПЦ. Окрім того, у 2015-2016 рр. зафіксовано близько 30 випадків, коли частина громади виходила з УПЦ(МП) і реєструвала нову релігійну організацію. Такі переходи нерідко набирали крайньої форми, виливаючись у насильницьке захоплення храмів²⁶.

На цей час припало загострення взаємин між РПЦ та Константинопольським патріархатом, викликане сукупністю факторів. Починаючи з розпаду Радянського Союзу, РПЦ все більш агресивно зазіхає на лідерство в світовому православ'ї, перетворившись на важливу складову геополітики Володимира Путіна як один із інструментів просування «Руського міру». До того ж, особисті амбіції очільника РПЦ патріарха Кирила в його змаганні з Варфоломієм I, патріархом Константинопольським, призвели до відмови РПЦ та кількох її союзників серед православних церков взяти участь у Всеправославному соборі на о. Крит у 2016 р., що Варфоломієм I було сприйнято як особиста образа. Все це сприяло готовності останнього втрутитися у міжправославний конфлікт в Україні, хоча тривалий час до того Константинополь уникав цього, аргументуючи своє невтручання саме ризиком погіршення відносин з РПЦ. У жовтні 2018 р. рішенням Синоду Константинопольський патріархат зняв з голів УПЦ КП та УАПЦ Філарета (Денисенко) та Макарія (Малетича), відповідно, анафемі, та розпочав процес надання автокефалії Православній церкві України²⁷, яка утворилась 15 грудня 2018 р. на Об'єднавчому соборі шляхом об'єднання УПЦ КП та УАПЦ та за участі двох митрополитів УПЦ (МП).

Згідно з опитуванням Центру Разумкова, в 2019 р. причини конфліктів в українському релігійному середовищі майже відтворюють аналогічні причини на початку 1990-х рр. Зокрема, майнові чинники залишилися на першому місці (36%), політичні посіли друге місце (33%), а

24 ВРЦіРО була заснована як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган, метою якого було об'єднання зусиль релігійних та відповідних громадських організацій з національно-духовного відродження України; координація міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участь в розробці поточних та довгострокових прогнозів з питань державно-церковних відносин та проектів нормативних актів із цих питань; здійснення колективних заходів добродійного характеру (У Державному комітеті у справах релігії // Людина і світ, №10, 1997, С. 25).

25 Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах // Людина і світ, №8, 1997, С. 25-26.

26 Войналович В. Сучасне українське православ'я: старі і нові виклики // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018, Вип. 3-4, С. 151.

27 Константинополь повернув Українську Церкву в своє лоно, - комунікат Синоду // https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/constantinople_patriarchy/73003

на третій позиції опинились особистісні чинники («церковні ієрархи жадають влади») (29%)²⁸. На цьому етапі підсилення міжправославного конфлікту ключову роль вже відіграла національна ідентичність, тобто очікування з боку суспільства стосувались саме проукраїнської позиції церков. Зокрема, якщо серед вірних автокефальної Православної церкви України прихильники національної орієнтованості церкви та релігії становлять більшість (58%), серед вірних УГКЦ та УПЦ «Київського Патріархату» (яка на чолі з патріархом Філаретом відкололася від ПЦУ у червні 2019 року) – відносно більшість (47% і 49%, відповідно), то серед вірних УПЦ (МП) і тих, хто визначає себе як «просто православні» відносно більшість становлять противники такої точки зору (46% і 40%, відповідно)²⁹.

До того ж, саме питання автокефалії було обрано Президентом П. Порошенком як ключове в його передвиборчій програмі, в так званому «Томос-турі», що ще більше перевело міжправославний конфлікт в політичну площину. «Армія, мова і віра – це не гасло. Це формула сучасної української ідентичності. Армія боронить нашу землю. Мова боронить наше серце. Церква боронить нашу душу», – заявив П. Порошенко в щорічному посланні до Верховної ради та написав в своєму Твіттері. Очікувано³⁰, після виборів, коли нова влада перестала розглядати релігійний чинник в контексті його мобілізаційного потенціалу, інтенсивність міжправославного конфлікту зменшилась, так само як і майже припинились переходи релігійних громад з УПЦ(МП).

Водночас, **поява ПЦУ та її протиставлення давно наявній УПЦ (МП) призвело до росту плюралізації суспільства у релігійному питанні і вкрай ускладнило їх можливе об'єднання в єдину помісну церкву.** Як зазначив протестантський богослов Михайло Черенков, «українська модель міжцерковних відносин більше не працює. Наші спроби українізувати і демократизувати православ'я, щоб зробити його сумісним з іншими українськими Церквами, виявилися настільки ж наївними, як і безуспішними. Україна справді розколена, і питання «мови» чи «Москви» – не головне. Основний і найбільш глибокий розкол – між західним і східним християнством, візантійсько-московською і католицько-протестантськими традиціями»³¹. Аналізуючи зібраний матеріал, варто додати, що несприйняття двох найбільших православних церков є взаємним процесом, коли з боку УПЦ МП існує несприйняття автокефального статусу ПЦУ, а з боку ПЦУ та Вселенського Патріархату – невизнання УПЦ МП як автономної церкви, а лише як частини єпархій РПЦ в Україні.

З іншого боку, та ситуація, що склалася, несе в собі великий потенціал для відбудови демократичного та плюралістичного суспільства. Як зауважує американський соціолог релігії Хосе Казанова, «це щастя української демократії – що так багато церков, релігійних громад, і те, що помісну православну церкву не може контролювати уряд... Релігійний плюралізм в Україні є визначальним для громадського плюралізму і для демократії... Сподіваюся, що багато українців не підуть до нової церкви, і залишиться Московський патріархат. Дуже важливо, щоб так було.»³²

28 Держава і Церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин. – К.: Центр Разумкова, 2019, С. 8.

29 Там само, С. 7.

30 Challenges of religious situation in Ukraine //

<https://www.paxforpeace.nl/publications/all-publications/challenges-of-religious-situation-in-ukraine>

31 Черенков М. Християнська єдність як виклик //

https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/aut-hors_columns/mcherenkov_column/67074/

32 Гуменюк Н. Религиовед Хосе Казанова – об украинской автокефалии и церкви в современном мире //

<https://hromadske.ua/ru/posts/relyhyoved-khose-kazanova-ob-ukraynskoi-avtokefally-y-tserkvy-v-sovremennom-myre-ochen-vazhnaia-peredacha>

Дослухаючись до голосів громад: антропологічний вимір

Саме в подібному релігійному контексті України, на наш погляд, може ховатись суттєва перепона до втілення потенціалу релігійних акторів до розбудови миру. Зокрема, в умовах соціального конфлікту релігія має набути всіх атрибутів повноцінного «актора» (гравця), щоб мати вплив на поточну ситуацію. Натомість часто релігійні представники діють не як «актори» у суспільному контексті, а як «реактори», що вказує на вимогу до змін самих релігійних груп³³. Тоді, коли релігійні спільноти не готові діяти в парадигмі плюралізму, вони можуть ставати чинником впливу на мобілізацію поляризаторів у конфлікті, розвиток сепаратизму та появу нових держав³⁴. Тобто, окрім переживання кризи всіх соціальних інститутів під час будь-якого конфлікту, участь певних соціальних груп чи акторів (в тому числі релігійних) в якості миротворців має особливо високі вимоги до залучених гравців.

Конфесійна приналежність людини може визначати межі соціальних спільнот³⁵, навіть в рамках однієї громади. Бути православним християнином в Україні – це бути привілейованою більшістю, незважаючи на внутрішню юрисдикційну розпорошеність. Проте, перехідний стан суспільства має свій вплив на розвиток кризи релігійної приналежності та переосмислення домінантних ідентичностей. На тлі таких змін зростає значення конфесійної приналежності як форми організації соціокультурних відмінностей в умовах деформації соціальних структур³⁶. Часом люди можуть визначати себе як «православних» через етнічну або культурну приналежність, без основи у вірі, що відображається у використанні політичного, національного чи будь-якого іншого чинника у риториці релігійників для задоволення потреб потенційних чи наявних вірян. Отже, набуття людиною конфесійної приналежності виконує функцію **цивілізаційного та політичного маркера**³⁷, що особливо актуалізувалось за умов локальних та зовнішніх конфліктів.

До того ж, як ми показали вище, сьогодні багато в чому повторюється та сама ситуація, яка мала місце на початку незалежності України, коли **перерозподіл релігійного майна** являв

33 Andrew M. Greeley; Religion and Social Conflict. Edited by Robert Lee and Martin E. Marty. New York: Oxford University Press, 1964, p. 180

34 Rethinking Secularism, Edited by Craig Calhoun, Mark Juergensmeyer, and Jonathan VanAntwerpen// Oxford University Press, 2011, p. 197

35 Юрій Бурейко, Конфесійна ідентичність православних українців в умовах сучасних викликів// СХІД № 1 (141) січень-лютий 2016, ст. 56

36 Там само, ст. 55

37 Игорь Яковенко. Украина: религиозно-цивилизационная составляющая политических конфликтов// Религия и конфликт / под ред. А. Малашенко и С. Филатова ; Центр Карнеги, 2007, ст. 61

собою спосіб заявити про свій статус у регіоні³⁸. При цьому релігія, як одна із субсистем українського суспільства, досі виконує функцію центру координації зусиль чи комунікації на рівні малих територіальних громад³⁹ і на що варто зважати в роботі з миробудування. За цих умов **міжюрисдикційні та міжконфесійні лінії конфлікту** можуть впливати і на більш масштабні лінії розломів в контексті збройного конфлікту.

Для цього аналітичного звіту ми розробили дизайн дослідження релігійного компоненту, що проявляється на тлі життя в громаді, загальних соціально-політичних тенденцій та в баченні шляхів врегулювання збройного конфлікту. Дослідження проводилось в рамках якісної соціології, методом напівструктурованих глибинних інтерв'ю. Загалом за період з лютого по березень 2020 року було проведено 14 інтерв'ю в Донецькій, Волинській, Рівненській, Харківській, Львівській областях та у місті Києві; респондентами були активні служителі та миряни різних християнських конфесій. Також для аналізу були враховані попередні дослідження та звіти стосовно релігійної складової у конфлікті та потенціалу залучення релігійних діячів до розбудови миру в широкому сенсі. Усі цитати публікуються анонімно, зважаючи на умови конфіденційності учасників дослідження.

З'ясовуючи суб'єктивне сприйняття релігійного поля та його ролі в контексті збройного конфлікту в Україні, окрему увагу було присвячено уявленням про конфлікт, потенційні способи його розв'язання та можливу роль церков і релігійних організацій у цьому процесі.

Збройний конфлікт

Одним із ключових питань, яке відображає характер суб'єктивного ставлення до конфлікту, є **визначення його сторін**. Хоча подібні запитання можуть видатися надто прямими, оскільки відкрито штовхають респондентів до озвучення власної політичної позиції, яка за певних обставин та браку довіри до інтерв'юера може бути нещирою та конформістською, вони все ж дозволяють робити дослідницькі висновки щодо панівного дискурсу серед представників окремих конфесій. Відповіді респондентів, що представляють різні релігійні організації, є суттєво відмінними та охоплюють широкий спектр інтерпретацій, серед яких зустрічається як однозначне визначення Росії як одноосібного агресора та основної сторони конфлікту, так і окреслення подій на сході України як громадянського конфлікту, спричиненого подіями Євромайдану, що призвели до зміни влади та викликали незгоду в жителів окремих регіонів країни.

Визначення сторонами конфлікту Росії та України притаманне представникам усіх конфесій, проте з різним ступенем впевненості. Найбільш однозначно є позиція ПЦУ, при чому як на сході, так і на заході країни. Представники Православної Церкви України висловлюються прямо:

«Однозначно [сторонами конфлікту є – А.К.] Росія та Україна. У мене доказів більш ніж достатньо. [...] ДНР та ЛНР – це абсолютно маріонеткові структури» (респ. 1).

Бачення постконфліктного врегулювання у представників ПЦУ також знаходиться у площині дискурсу «Україна – Росія» з акцентом на геополітичні амбіції сусіда:

38 Robert M. Hayden, Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites in South Asia and the Balkans// Current Anthropology, Volume 43, Number 2, April 2002, p. 214

39 Michał Wawrzonek, Religion and Politics in Ukraine: The Orthodox and Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine's Political System// Cambridge Scholars Publishing, 2014, p. 6

«Якщо вони [окуповані території – А.К.] повернуться, то це знову буде затягування України в Росію. Вони знову зроблять проросійську більшість у Раді, ми знову будемо йти в ту сторону» (респ. 7).

Окремі представники протестантських церков мають схожу позицію:

«Якщо не буде підтримки зі сторони Росії, то все скоро загнеться. Тому доволі очевидно, хто є сторонами конфлікту. Росія – це імперія» (респ. 3).

Також респонденти звертали увагу на штучну природу збройного конфлікту, який міг стати можливим лише за багатостороннього зовнішнього втручання: *«Даний конфлікт не має місця в серцях. Це розігртий, міжнародний конфлікт» (респ. 6).* Таку позицію, однак, не можна назвати типовою для представників протестантських церков, які продемонстрували значні відмінності у баченні конфлікту. Так, позиція окремих респондентів, які несуть служіння біля лінії зіткнення, була більш стриманою. Такі респонденти не давали прямих відповідей щодо сторін конфлікту, уникали розмов на тему «хто правий, а хто ні» і наголошували на необхідності встановлення миру та припинення насильства.

Окремі представники релігійних організацій закликають поставити питання, чому деякі жителі України так легко пристали на ідеї, що панують на непідконтрольних територіях.

«Варто заглянути в суть розколу, який полягає в нетерпимості. Вона стосується мови, інших людей, позицій. Якби не було нетерпимості, то не було б такої ситуації, як зараз» (респ. 6).

Бачення сторін конфлікту представниками УПЦ також розділилося. Більше того, респонденти, що представляють саме цю релігійну організацію, продемонстрували найбільше різноманіття відповідей, які можна умовно згрупувати у три основні позиції.

(1) Уже згадана раніше представниками ПЦУ позиція, що саме Росія несе відповідальність за збройний конфлікт на сході України: *«Без явного втручання РФ цього всього не було б» (респ. 6).*

(2) Визнання Росії агресором із одночасним наданням суб'єктності самопроголошеним республікам.

«Є різні рівні – дехто каже, що це громадянський конфлікт. Інші кажуть, що це війна з Росією. Я є прихильником того, що це війна з Росією. [...] ДНР і ЛНР не є повноцінними керманічами у даному конфлікті і тому вони не можуть повноцінно взяти на себе зобов'язання зупинити цей конфлікт» (респ. 10).

Саме таке проміжне бачення є найбільш популярним. Ознаки цього дискурсу можна також спостерігати в непрямих відповідях респондентів, наприклад, у моментах, коли йдеться про потенційні сторони для переговорів; незважаючи на зосередженні уваги на людях, що проживають на окупованих територіях, респонденти найбільш ефективними бачать безпосередні політичні переговори на рівні керівництва Росії та України.

(3) Більш радикальною є позиція про те, що «ДНР» та «ЛНР» є самостійними і відкололися від України через державний переворот після подій Євромайдану. Тим не менш, на думку респондентів, самопроголошені республіки існують зараз за підтримки Росії:

«Донбас просив допомоги в Росії і ми це знаємо, тому, звісно, потрібно також із ними розмовляти» (респ. 5). Також, прихильники цієї позиції бачать розв'язання конфлікту в переговорах саме із представниками «ДНР» та «ЛНР», а не Росії: *«Є сили, які стоять біля керма процесу в відколотих Донецькій та Луганській областях, і з ними потрібно розмовляти та шукати спільні точки»* (респ. 5).

У баченні **можливостей розв'язання збройного конфлікту** представники різних релігійних організацій є більш одностайними. Отже, запитання про можливі способи вирішення збройного конфлікту на сході України та ймовірну участь релігійних структур у цьому процесі стало чи не єдиним, що об'єднало всіх опитаних. У своїх відповідях учасники дослідження сходяться на тому, що єдиним можливим і найбільш очікуваним розв'язанням ситуації є політичне рішення, оскільки вирішити конфлікт «знизу» неможливо.

Респонденти з різних РО говорять про миротворчий потенціал церков та їхню можливу участь у процесі примирення, проте визнають, що на даному етапі досягнути значних змін лише зусиллями церкви чи іншими подібними незалежними ініціативами неможливо; релігійні структури виглядають безсилим перед лицем геополітичних ігор:

«Лише коли на вищому рівні Путіна-Зеленського вдасться домовитися про якусь паузу, то ми можемо починати розмови про мир на нашому рівні. А наразі ми лише можемо молитися за всіх» (респ. 13),

«[Ми – А.К.] можемо говорити на низинному рівні із сторонами конфлікту, наприклад, солдатами обох сторін, але особливого ефекту це не дасть, оскільки конфлікт на іншому рівні» (респ. 3).

Також представники УПЦ(МП) у різних регіонах України кажуть про те, що повноцінна участь церков у вирішенні збройного конфлікту є не стільки неможливою, як недоречною, оскільки церква повинна займатися своїми справами, а держава – своїми, підкреслюючи розмежування сфер відповідальності держави та релігійних спільнот.

«Бог дав людині свободу і церкві також, тому вона повинна узгоджуватися із законами держави, лишень би це не заважало іншим людям співіснувати. У будь-якого віросповідання мають бути свої межі» (респ. 5).

Водночас, зміст такого політичного рішення респонденти уявляють по-різному. Ніхто з опитаних представників релігійних організацій не схилився до позиції «миру за будь-яку ціну», проте бачення можливостей переговорів та форматів бажаного політичного рішення є доволі різноманітним: від позицій відмови від подальших переговорів до розширення їхнього формату та більш активного залучення сторін. Потребу в зміні формату переговорів чи залученні нових учасників (не представлених у Мінському форматі) відкидає служитель ПЦУ:

«Сам факт переговорів – це зрада. Всі переговори, окрім Мінського формату, – це вже спроба переглянути те, що було закладено в Мінських документах, і це є зрадою та задачею інтересів... Нормальне примирення можливе лише тоді, коли ми повернемо Крим і ОРДЛО на наших умовах. Я не хочу жити з ними разом. Я бачив наслідки того, що вони зробили» (респ. 1).

Інший представник ПЦУ із західного регіону також дотримується схожої позиції, акцентуючи увагу **на необхідності досягнення миру шляхом перемоги:**

«Мир не внаслідок поразки і капітуляції, а перемоги. Це буде справедливим миром. Несправедливий мир – це втрата територій, програш у війні, втрата частини незалежності» (респ. 7).

Представники УПЦ(МП) також говорять про неприпустимість капітуляції та здачі інтересів: *«Мир будь-якою ціною, як пробує наш президент, не є можливим зараз» (респ. 6), але вважають за необхідне розширити формат переговорів, залучивши до нього представників самопроголошених «республік»:*

«[...] наразі популярна теза про те, що «з терористами не розмовляють». Якщо цього не робити, то ми перейдемо до націоналістичної, майже нацистської держави, в якій не вміють жити й поважати людей з іншими думками» (респ. 5).

Також представники УПЦ на сході України бачать можливий зміст такого політичного рішення суттєво відмінним від того, що пропонує дискурс ПЦУ: *«Якщо область повертається до складу України, то в неї мають бути свої особливі права, наприклад, мова, яка використовується, чи певна автономність рішень» (респ. 5).*

Хоча представники релігійних організацій говорять про труднощі й неможливість вирішення збройного конфлікту «знизу», вони бачать свою роль та можливості посприяти цьому процесу в окремих його сферах, а також в мирний час після підписання умовного мирного договору: *«Позиція УГКЦ – спочатку встановлення справедливості, а потім займатися примиренням. У плані примирення – це можливо на мікрорівні» (респ. 4).*

Релігійні організації звертають увагу на те, що вони користуються повагою у вірян, що може відкривати перед ними ширші можливості для діяльності:

«Коли церкви поширюють під час служби певні ідеї, то вони можуть сприяти поширенню миру. Особливо важливо, коли цей вплив здійснюється на людей, що користуються певним авторитетом у громаді і стають своєрідними агентами миру» (респ. 3).

Це додає можливостей для постконфліктного врегулювання, інформування населення та врегулювання напруги на місцевому рівні. Отже, церква може зайняти свою нішу в широкому процесі примирення: *«З солдатами має розбиратися держава, а з бабцями, які думають, що тут їдять снігурів – можемо працювати і ми» (респ. 12).*

Представники різних конфесій також звертають увагу на необхідність інформаційної та медіа-роботи після відновлення контролю влади України над окремими районами Донецької та Луганської областей. Щоправда, цілі таких кампаній різні конфесії бачать по-різному. У ПЦУ говорять про необхідність соціальної адаптації людей із непідконтрольних територій відповідно до нових політичних реалій та потребу в пропаганді національної свідомості:

«[Діяти – А.К.] шляхом застосування всіх заходів, які придумало людство, для здійснення впливу на людей. Такими цінностями можуть бути мова, культура, українська церква (не в рамках конфесії, а як поняття). Сукупність ідентичностей, які притаманні саме тим людям, що живуть на такій великій території» (у відповідь на запитання про те, що може зробити церква для миру).

Схожі тези впливають із побоювань, що після відновлення української влади в тимчасово непідконтрольних територіях місцеве населення, яке тривалий час перебувало в полі про-

російської пропаганди, може залишитися прихильним до ідей «руського міра». В УПЦ(МП) ж наголошують на тому, що з часом виникне необхідність виробляти нові цінності, які можуть бути спільними для людей із різних частин України, і в цьому процесі церква може виконувати провідну роль.

Представники УПЦ(МП) з різних частин України вважають, що на сьогодні Українська Православна Церква є єдиною структурою, що зберегла зв'язки з вірянами по різних сторонах лінії розмежування, а також у Криму, і тому саме вона володіє унікальним потенціалом для примирення та діалогу:

«УПЦ(МП) – це єдина інституція в Україні, яка представлена в усіх регіонах України, серед усіх національностей. Представлена і в Донбасі, і в Криму. УПЦ(МП) може виступати миротворчою платформою в Україні» (респ. 12).

Примітно, що представники РКЦ в Україні також говорять про свої унікальні можливості до розбудови миру; вони полягають у тому, що РКЦ представлена в різних частинах України та в її нейтральній позиції щодо конфлікту на сході. У ПЦУ ж наголошують на «українськості» їхньої релігійної організації, що має сприяти об'єднанню громадян України навколо національної церкви.

Дивлячись у майбутнє та говорячи про потенціал для розв'язання конфлікту, представники різних РО говорять, що досягти позитивного миру та порозуміння буде значно легше, коли мине трохи часу: «Прийде нове покоління, яке є менш принциповим у цьому плані, й тоді ці питання будуть вирішуватися» (респ. 1)

Ще однією цікавою рисою є **мілітарне забарвлення наративів представників різних РО на сході України**. Тези про необхідність розбудови потужної армії, нарощування озброєння, обов'язкового призову різко контрастують із попередніми думками респондентів про потребу у спільній молитві та пошуку примирення в Бозі; тим не менш, вони доволі яскраво відображають особливості реалій у регіонах, де війна є не лише у телевізорі:

«А в ідеалі було б добре мати величезну армію, ядерну зброю і так далі. Мир має бути з кольтом». Люди мають бути добрими і до зубів озброєними» (респ. 2).

«Для молоді людини є необхідність відслужити в армії. Вона всіх вирівнює. Не треба боятися, що ви втратите час, бо що ви зараз робите? Це дає цінний досвід, який наближує до миру» (респ. 6)

Загалом не можна говорити про те, що в певних релігійних організаціях переважають певні погляди на врегулювання конфлікту на сході України; радше йдеться про більшу радикалізацію (незалежно від полюсу) при фізичному наближенні до лінії розмежування та залежно від особистого досвіду, пов'язаного з війною. Лише респонденти у східних регіонах (Донецька та Харківська область) активно й самостійно висловлювались щодо питань миру, війни, сторін конфлікту та інших суміжних проблем. Респонденти з інших регіонів висловлювались на цю тему менш емоційно, схильючись радше до конкретних прикладів залучення релігійних організацій до проектів на сході України, участі в діалогових процесах чи бачення ролі церков у постконфліктному врегулюванні, яке має настати після політичного розв'язання конфлікту. До того ж, в інших регіонах значно цікавішими та актуальнішими для обговорення виглядали теми міжконфесійних стосунків, ролі інших церков, питання впливу РО на суспільну думку, локальних конфліктів, а тема війни відходила на задній план. Представники ж зі сходу Укра-

їни були більш обережними в ідеологічних висловлюваннях та більш «прикладними» у своїх судженнях. Особливістю регіонального дискурсу, властивого для різних конфесій на сході, є не так акцент на необхідності правильного геополітичного рішення ситуації, як потреба припинити страждання мирного населення та створення умов для безпечного співіснування. *«Війна там іще не закінчилась»* (респ. 13)

Розбудова миру

Зважаючи на специфіку збройного конфлікту в Україні, ситуація гібридного протистояння створює особливі умови для функціонування релігійних організацій. Якщо ми звертаємось до розбудови миру та тези про ролі «акторів», а не «реакторів» в рамках конфлікту (див. теоретичну частину звіту), ***релігійні лідери мають послідовно просувати стратегічно продуману політику з точки зору конфлікточутливості, зберігати нейтральність та діяти «над» конфліктом, залишаючись осторонь політизації.***

Так, зокрема, респонденти наголошували на тому, що церкви можуть і мають будувати майданчик примирення, оскільки іноді вони стають єдиним безпечним простором. Головне пам'ятати про те, що релігійні спільноти *«мають бути християнами, а не ставати радикалами»*. Зруйнувати ці спроби може акцентування на національній ідентичності, яке підриває основу для спільного переосмислення історії та витоків, на яких можна будувати майбутнє.

На думку служителів, відхід від політизації релігійних організацій має бути першим кроком, за допомогою якого релігія «очиститься» від політичного впливу й так зможе повернути більшу довіру до себе; адже вона має говорити з позиції духовності, а не вирішувати поточні (майнові) питання та питання перерозподілу ресурсів.

Чимало респондентів із різних церков та контекстів служіння, зважаючи на потребу відновити нейтральність лідерів, ***наголошують на очікуванні щодо ролі держави.*** Вони вбачають в державному представництві роль арбітра, який міг би бути третьою стороною за виникнення суперечливих питань чи конфліктів. Якщо це діятиме за принципами верховенства права та за умови нівелювання ресурсу місцевої влади, яка може надавати перевагу тим чи іншим релігійним громадам, тоді буде певна основа для довіри та автоматична деполітизація в громадах. Як зауважує один із священників:

«Держава повинна зайняти позицію арбітра. Вона не повинна використовувати церкву як засіб тиску і роботи з політичною аудиторією... Навіть всеправославне рішення по українському питанню не зможе повноцінно загладити конфлікт. Надто багато ран було завдано один одному. Можемо лише сподіватися, що зі зміною поколінь всеправославне рішення зможе дати якийсь результат. На найближчі 10 років ми можемо сподіватися лише на проблеми».

Найбільший запит стосується регіональних представників держави, а саме поліції та місцевих судів, які найчастіше є ангажованими в різних корупційних мережах та преференціях до «своїх». За висновками активних служителів, якщо держава зберігає свою роль гаранта та дотримується принципу відокремленості церкви від держави, це допоможе самим релігійним спільнотам мати незалежність і гарантії безпеки та відчувати справедливість у разі необхідних рішень щодо земельних чи майнових спорів. Проте, таке рішення та його втілення в життя може автоматично позбавити додаткових можливостей та благ, якими користуються представники релігійних громад зараз (наприклад, пришвидшена процедура отримання землі, рішення судів на користь «своїх» представників, спрощена процедура переходу громад,

будь-які інші адміністративні чи майнові рішення). Більш детально про такі випадки йдеться у блоці про міжцерковні відносини.

Таку роль, за задумом нового керівництва Міністерства культури України, мала б зіграти реструктурована Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, що зокрема має сприяти «зміцненню взаєморозуміння між релігійними організаціями різних віросповідань та вирішенню відповідно до законодавства спірних питань, що виникають у відносинах між такими організаціями»⁴⁰. Фактично вона може виконувати роль незалежного медіатора з боку держави, щоб сприяти злагоді в світі різних релігій. Можливо, це один зі способів практичного вирішення питання за умови належного функціонування судів та державних органів в регіонах. Одна з ідей респондентів полягала у створенні місцевих комісій, куди б входили представники місцевої влади, опозиційних політичних партій, різноманітне духовенство (з різними позиціями) – і саме такі комісії могли б учитись приймати та відповідати на запити громади, будуючи співпрацю та демонструючи єдність.

Що ж стосується розбудови миру в широкому просторі громадянського суспільства, тут представники церков бачать свою провідну роль в різних проявах:

«Розбудова миру починається з церкви, – додає військовий капелан. – Все починається з ідеї примирення людей з Богом. Мир – це стан спокою, відсутності ненависті до ближнього».

Для когось це належне духовне окормлення та виховання членів парафії та громади, тому що завдяки цьому утворюється фундамент для майбутніх дій. Для інших це активне соціальне служіння, що має покидати рамки парафій та діяти ширше, зберігаючи основні меседжі миру та злагоди, незважаючи на різноманіття.

У питаннях про майбутнє примирення та реінтеграцію непідконтрольних уряду територій респонденти бачать кілька практичних рішень. Зокрема вони згадують про організовані фасилітовані діалоги, де могли б конфіденційно та безпечно зустрічатись представники зовсім різних релігійних течій. На думку служителів, важливо зібрати індивідуально тих представників релігійних організацій, які є практиками та відкриті до співпраці, й дати їм можливість обмінюватись думками в безпечному просторі. Іще одним інструментом, на думку респондентів, могли б стати тренінги для представників різних релігійних організацій на спільні теми, які сприятимуть об'єднанню та побудові особистих зв'язків.

При цьому, учасники виключають «діалог заради діалогу», оскільки він не буде приваблювати широку аудиторію та не дасть змоги відійти від декларативних заяв. Діалог, за словами служителів, має стосуватись нейтральних тем чи викликів, які всі вони долають у повсякденному житті та служінні. Можливо, це питання регіональної специфіки або загальні напрямки розвитку служіння, щодо яких важливо обміняти досвідом та продумати спільні кроки для кращого результату. Тут важливо зважати також на баланс статусу та можливостей різних релігійних організацій, що став показовим на прикладі регіональних та обласних церковних рад. Так, деякі з них фактично втратили свою актуальність, коли певна конфесія чи церква досягла рівня більшого впливу, монополізувавши релігійний «ринок» регіону. Тоді лідери таких організацій можуть відмовляти від попередніх спільних дій на користь збереження власного ресурсу та примноження впливу.

40 Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812 про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України, режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF>

Навіть за таких умов міжцерковні ініціативи, спрямовані на досягнення певних результатів у соціальному служінні, можуть бути ефективними. Актуальними є теми економічного розвитку, які приваблюють усі групи населення. Також актуальним може бути розгляд конкретних питань чи документів, як це відбувається в рамках капеланського служіння (йдеться, передусім, про медичне та пенітенціарне капеланство), а також опіка над родинами в складних життєвих обставинах. Респонденти підкреслюють, що тема роботи з молоддю та родинами для всіх є надзвичайно актуальною, і обсяг необхідного служіння значно перевищує наявні зусилля. Більшість служителів в інтерв'ю говорили про ідею підготовки лідерів серед майбутніх пасторів та священиків, а також про роботу з «новим поколінням», на яке вони покладають особливі надії, оскільки воно може бути звільненим від контексту попередніх міжцерковних протистоянь та конфліктів. Зокрема, отримані навички майбутніх лідерів можуть стосуватись вміння ефективно та мирної комунікації, аналізу контексту середовища, в якому вони працюють, а також навичок групової роботи у форматі фасилітації, що може значно полегшити та трансформувати їхню роботу з соціальними групами загалом.

Ось один із прикладів розуміння, яким чином потрібно налагоджувати комунікацію та шукати спільного фундаменту:

«Потрібно багато спілкуватися з людьми, бути з ними, дослідити, що є причиною відсутності миру. Зрозуміти основні тригери і фактори, що найбільше налаштовують людей один проти одного, і зрозуміти, як можна найбільш ефективно працювати із цим. Створити можливості, щоб вони могли почути один одного, поставити себе на місце один одного, відчутти досвід один одного. Потрібна глибока психологічна реабілітація».

Документальною основою для таких ініціатив може стати Стратегія участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна – наш спільний дім», прийнята ВРЦіРО у 2017 році⁴¹. Зокрема вона робить акцент на локальному впливі через релігійних лідерів, які можуть просувати ідею миру як культурного капіталу – через культурні суспільні проекти, роботу з молоддю тощо. Хоча рамки імплементації не були конкретизовані, її загальні принципи та принципи можуть бути юридичною основою, яка ще й фактично дозволяє локальним громадам втілювати ініціативи з розбудови миру за схвалення церковних лідерів.

Також такі діалоги можуть стати підґрунтям для публічного обговорення тем та цінностей, які єднають громаду та громадян України загалом, що може допомогти створити практичне бачення спільного майбутнього, оскільки *«всі стомились від війни, але не знають, як почати про це говорити»*. І тому представники церков, за умов конфлікточутливого підходу, могли б створити та поширити подібні майданчики для обміну досвідом та думками.

Міжцерковні взаємини

Тенденції зміни контексту діяльності релігійних організацій можуть говорити про загрозу повторення ситуації 90-х років, кризи та конфліктів навколо релігійного перерозподілу майна та впливу. Ця проблема загострилась після посилення публічного наративу про «проукраїнські» та «проросійські» релігійні громади у зв'язку зі збройним протистоянням.

Це знову повертає лідерів до запиту на роль держави як арбітра в суперечливих питаннях, особливо стосовно зміни юрисдикційної приналежності православних парафій. Представни-

41 Новина про Стратегію на офіційному сайті ВРЦіРО, режим доступу:
<https://vrciro.org.ua/ua/documents/uccro-peacebuilding-strategy-ukraine>

ки обох сторін, УПЦ(МП) та ПЦУ, свідчили про зловживання ресурсом місцевої влади, залучення сторонніх осіб, груп підтримки та силовиків. За таких обставин, коли результат залежить від домінування певної юрисдикції в регіоні та лояльності влади на різних рівнях, тільки нейтралітет органів місцевого самоврядування, робочі суди та правоохоронці можуть допомогти стабілізації.

Глибинним негативним наслідком таких локальних конфліктів є не лише перерозподіл майна та вплив на особисте життя служителів, а й публічна та прихована ворожнеча, яка виходить за рамки суто релігійної проблематики, створюючи лінії розколів у родинах та громадах. Такі протистояння можуть мати наслідки на роки вперед через ціннісний рівень конфлікту, питання релігійної та національної ідентичності, а також через накладання політичних протистоянь на повсякденні практики співжиття.

Зміни соціального та політичного контекстів стосуються всього християнського середовища, на чому акцентували респонденти в регіонах. Перед проблемою точного формулювання своєї позиції в суспільстві опинились релігійні спільноти, які пережили кризові виклики з початку протестів на Майдані та виявились на межі появи нової ідентичності. За словами служителів, події з 2013 року відкрили нові можливості для переосмислення для УГКЦ. Проте, греко-католицька спільнота, попри намагання збільшити географію своїх парафій та претендувати на всеукраїнський рівень, поширюючи свій вплив на схід, «все ще залишається галицькою церквою» (респ. 4). При цьому на горизонті вимальовуються нові потенційні лінії конфліктів, які поки залишаються в латентній формі, де основними гравцями будуть ПЦУ та УГКЦ – обидві «проукраїнські» церкви, які намагаються бути інклюзивними, з більш відкритою позицією, та відповідати на запити суспільства, підтримуючи національну ідентичність за умов збройного конфлікту. Водночас, на думку респондентів, ідея об'єднання цих церков не справдиться, й тому, за відсутності зовнішнього «подразника» в особі УПЦ(МП), може відбутись нове загострення.

Разом з цим, активно інтегруються в соціальне життя та суспільні ініціативи протестантські спільноти. Вони залишаються автономними відносно одна одної (хоча в певних союзах та спільнотах церков дотримуються спільної стратегії), але підтримують стабільні зв'язки між своїми вірянами та поступово збільшують спільноту протестантів в Україні. Православні та католицькі служителі підкреслюють їхню готовність до активного служіння та відповідей на соціальні виклики, проте їхній вплив поки обмежується рамками своїх громад та в публічному сприйнятті все ще зустрічається зі стигматизацією як «нетрадиційної» церкви.

Миротворчий потенціал, на думку респондентів, повинні нести церкви, які зберігають та декларують нейтральну позицію і мають вірян по обидві сторони лінії розколу. Представники УПЦ (МП) підкреслюють особливість позиції власної церкви:

«УПЦ (МП) – це єдина інституція в Україні, яка представлена в усіх регіонах України, серед усіх національностей. Представлена і в Донбасі, і в Криму. УПЦ (МП) може виступати миротворчою платформою в Україні. Церква як інстанція не може впливати на миротворчі процеси двох держав, бо це не її справа, але сприяти інтеграції суспільства, яке вже п'ять років живе в іншому світі – може».

Тим не менш, УПЦ (МП) все ж має інший політичний контекст діяльності та неоднозначно впливає на громадську думку. Зокрема, це умови залежності від адміністративного церковного центру в Москві, а також орієнтації на розпорошену за соціальними, економічними та політичними поглядами спільноту вірних. Додатково таку роль приміряють на представників Ри-

мо-католицької церкви, зважаючи на позитивний образ Папи Франциска, який має найбільшу довіру з боку українського населення за останні роки⁴². Однак ініціативи «створення мостів» з невідконтрольними урядом територіями з боку Папського нунція Клаудіо Гуджеротті⁴³ зустріли публічний супротив та несприйняття з боку частини т.зв. «патріотичної інтелігенції». Найбільш яскраво ці протиріччя в баченні шляхів подолання кризи та ставленні до мешканців невідконтрольної урядом території проявились в заочній полеміці між відомою українською релігієзнавицею, професоркою Людмилою Филипович, та нунцієм.⁴⁴ Як заявила Л. Филипович:

«Мене особисто аргументація Ватикану щодо доцільності цих поїздок не дуже переконує. Нунцій заявив, що основне завдання Церкви – це побудова мостів. Питання: з ким і чим? Будувати міст із ворогами України? В розпал військового протистояння? В ситуації, коли ворог навіть не думає кається і переконаний, що робить все правильно, вбиваючи тисячі людей? Ми не можемо не радіти ініціативі «Папа для України»⁴⁵ – для нас зараз це колосальні гроші. Питання в тому, кого вони підтримують і кому йдуть ці ресурси... я не бачу доцільності в допомозі сепаратистам»⁴⁶.

Дорікаючи нунцію його консерватизмом та жорсткістю (в порівнянні з попереднім нунцієм-американцем Галліксоном зі «свободолюбивою і демократичною позицією»), пані Филипович підкреслює, що «нунцій-італієць архієпископ Гуджеротті відстоює геополітичні інтереси Ватикану і **мало орієнтований на проукраїнські вимоги сучасного релігійного життя**»⁴⁷ [виділення наше – авт.]. Отже, саме «проукраїнськість» частина інтелігенції висуває як головну вимогу до релігійних конфесій, а в контексті конфлікту на Сході – ще й відмову від будь-яких переговорів із «сепаратистами». Це свідчить про неготовність та небажання сприймати церкву як структуру, що поєднує та зберігає контакти з парафіянами, які мають будь-які інакші (не «проукраїнські», навіть якщо вони й не проросійські) політичні погляди.

Основна увага публічного суспільного простору та політиків залишається сфокусованою на взаєминах УПЦ (МП) та новоствореної ПЦУ, яка тепер виявилась відокремленою від лідера колишньої УПЦ КП патріарха Філарета (Денисенка). Хоча респонденти зазначають, що протистояння має переважно особистісний характер і мотиви його, разом з теологічними, – політичні, коли жодна зі сторін не бачить можливостей для діалогу чи порозуміння. Клірики ПЦУ озвучують позицію про те, що вони готові прийняти священників з УПЦ (МП) та визнавати таїнства, але не бачать причин для діалогу з наявною церковною структурою через політичні вподобання церковних очільників та зв'язок з РПЦ. На противагу цьому представники УПЦ (МП) наголошують на тому, що навіть отримання Томосу про автокефалію не є тим історичним

42 Держава і церква в Україні-2019: підсумки року та перспективи розвитку відносин, Центр Разумкова, режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf

43 Архієпископ Гуджеротті про поїздку на Схід: Тут потрібна терапія любові, режим доступу: <http://kmc.media/2020/01/05/arkhiyepyskop-udzherotti-pro-poyizdku-na-skhid.html>

44 Детально полеміку див.: Релігія дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України – проф. Людмила Филипович, (2017), *РІСУ* https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/ та Гуджеротті К. «Колішній» колега звертається із запитанням до пані проф. Людмили Филипович (2017), *РІСУ*, https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/65705/

45 Гуманітарні проекти, спрямовані на допомогу постраждалим від конфлікту, який розпочався в Україні в 2014 р. В рамках цієї ініціативи було акумульовано близько 16 млн євро, зокрема – 5 млн євро з папського фонду та 11 млн пожертв з католицьких парафій Європи.

46 Релігія дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України – проф. Людмила Филипович, (2017), *РІСУ*. Отримано з https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/

47 Там само.

рішенням, яке звільняє церкву від гріха розколу, і чекають на публічне покаяння, після якого можна буде думати про наступні кроки порозуміння.

При цьому найбільшою як географічно, так і структурно за кількістю парафій залишається УПЦ (МП), яка досі має сильний вплив на Сході, включно з непідконтрольними уряду територіями, а також в Криму. В публічному ж наративі панує мова ворожнечі, де УПЦ (МП) стигматизується як «церква окупанта», «проросійська церква», «п'ята колонна», «УПЦ ФСБ» та «московські попи». Внутрішні політичні інтереси служителів залишаються різноманітними, і вплив на місцеву релігійну громаду має публічний дискурс та особистість священика, що стало особливо показовим під час переходу парафій в 2014-2019 рр. (в основному на прикладі Волинської, Рівненської та Тернопільської областей). **Вся церковна структура УПЦ (МП) досі сприймається в публічному медіа-наративі монолітно, хоча може виглядати зовсім по-різному, залежно від регіону, правління єпархії та індивідуальних поглядів священика.**

Переходи парафій між юрисдикціями призвели до відкритих конфліктів, створивши нові лінії розколу в локальних громадах, та вийшли за межі питання церковної ідентичності. Зловживання ресурсом влади та впливу, групами підтримки та матеріальною базою призвели до масових порушень законодавства, особливо за умов внесення змін до закону без особливих роз'яснень.

Представники ПЦУ та УПЦ (МП) відкидають можливості взаємного діалогу, за винятком збереження старих міжособистісних зв'язків, які не є публічними та відбуваються приховано, з поваги до особи служителя, а не його номінальної приналежності. За їхніми словами, для подолання міжцерковного конфлікту УПЦ(МП) та ПЦУ потрібні покоління:

«Історія показує, що конфлікти церковні тривають принаймні 30 років. Має змінитися покоління. І в цьому питанні нам іще треба кілька десятиліть... Зараз ми взагалі думаємо про те, що буде із православ'ям. Воно буде у тому статусі, який є, а європейськість і нові віяння скоріше є більшим викликом».

Причиною для цього є неготовність до діалогу та співпраці зараз через сильні образи ворога та несприйняття один одного в церковному вимірі. Оскільки політичні чинники відображаються на теологічних, переходячи іноді на геочерковну площину, наступні роки можуть піти на встановлення нового балансу між православними середовищами в Україні. Проте, зниження рівня політизації релігійних спільнот може змінювати цю ситуації набагато швидше.

Респонденти, попри скептицизм щодо відновлення співпраці між різними деномінаціями, наголошують на відновленні міжрелігійного діалогу на фундаменті соціального служіння – де представники різних громад можуть збиратись разом та кооперуватись для вирішення проблем, які актуальні для всіх рівнозначно. Разом з тим, вони бачать початок цього руху в міжособистісних зв'язках, які мають священики між собою, щоб потім вивести це на горизонтальні мережі співпраці за умови відсутності протидії з боку ієрархів.

Авторам цього дослідження відомі такі успішні приклади співпраці та використання релігійного чинника для розбудови спільноти з боку представників різних релігійних груп, проте ці проекти потребують окремого аналізу та опису, який можливий у більш розширеній версії дослідження.

Замість висновків

Релігія як розділювач та об'єднувач у контексті України сьогодні

Релігія та релігійний фактор впливу не є причиною чи основним тригером збройного конфлікту в Україні, хоча її роль – у вигляді ескалації протистояння чи, навпаки, умиротворення – має суспільний вплив. Релігійний фактор, незважаючи на низку можливостей та значний потенціал до примирення, підсилює деякі конфліктні розломи, наявні в українському суспільстві, та синхронізується із політичними розбіжностями та іншими вимірами ідентичності (на груповому та індивідуальному рівнях). Такі публічні прояви впливу релігійного фактору «підсвічують» відмінності у поглядах людей та стають ще однією перешкодою на шляху до примирення. Окрім цього, внутрішня конфліктність між окремими деномінаціями, висока конкурентність релігійного середовища, політизація релігії та теологізація політики впливають як на зміни самої сфери, так і на позицію релігії в суспільстві загалом. Наявність багатьох конфесій та релігійних рухів, а також ідеологічні розбіжності між ними перетворюють сферу релігії в Україні на простір публічних та прихованих протистоянь, де учасники часто розраховують на державу в ролі арбітра та не завжди мають ресурс впливу та сили, стратегічного бачення та позиціонування для конструктивного залучення до процесу розбудови миру.

Водночас, у випадку України, православне християнство тісно пов'язане з національним і політичним питаннями та має певні паралелі із ситуацією в Росії. Так, згідно з дослідженням Pew Research Centre, приблизно половина всіх українців (51%) вважає, що важливо бути православним, щоб дійсно бути українцем. Те ж саме стосується і Росії, де 57% говорять, що бути православним важливо для того, щоб бути по-справжньому росіянином («русским»). В обох країнах близько половини (по 48% в кожній) вказують, що релігійні лідери мають певний вплив у політичних питаннях, хоча більшість українців (61%) і приблизно половина росіян (52%) воліли б, щоб цього не було⁴⁸.

У даному випадку можна погодитись із думкою о. Кирила (Говоруна), який стверджує, що для розуміння соціальних і політичних процесів в сучасних країнах, які пов'язують себе зі східно-християнською традицією (зокрема, в Україні) корисним герменевтичним ключем є поняття «громадянської релігії» (civil religion)⁴⁹. На думку дослідника, в Україні спостерігаємо зіткнення двох типів громадянської релігії: російського імперського, який проповідується як «Руський мір» (представлений УПЦ (МП)), і націоналістичного в балканському стилі, коли панівною православною громадянською релігією є і залишається набір переконань, символів і ритуалів, які складають квазі-релігію нації (представлений УПЦ КП та пізніше ПЦУ)⁵⁰. Яскра-

48 Masci D. (2019). Split between Ukrainian, Russian churches shows political importance of Orthodox Christianity. *Pew Research Center*. Отримано з <https://pewrsr.ch/2Mb7huz>

49 Говорун К. (2015). Православная гражданская религия. *Русский журнал*. Отримано з <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pravoslavnaya-grazhdanskaya-religiya>

50 Там само.

вою ілюстрацією цієї «квазі-релігії нації» є поширення серед інтелігенції, яка позиціонує себе як патріотично налаштована, мему «атеїст Київського патріархату», який вперше був використаний радником Президента П. Порошенка Юрієм Бірюковим:

*«Тобто, я реально атеїст. Зовсім-зовсім. Але атеїст, безумовно, Київського патріархату. І спостерігав за історією з наданням Томосу не тому, що це якось позначиться саме на мені. А через те, що це потрібно всій країні».*⁵¹

Можна побачити, що наголос стоїть саме на державній необхідності зміни канонічного стану однієї з православних церков України. В публічному просторі під час змагання за автокефалію ширилися тексти про важливість саме національно-державного та громадянського виміру отримання автокефалії для всіх без винятку громадян України, попри світський характер держави:

*«Далі автокефалія й така жадана свобода для всіх, хто вважає себе православними християнами незалежної України. Втім, враховуючи, наскільки тісно переплетені історія, політика і патріархат для УПЦ, свободи чекають не тільки православні християни. Не тільки християни інших течій. Не тільки монотеїсти. Та що там, томосу чекають юдеї, кришнаїти, індуїсти, буддисти і пастафаріанці – всі, хто вірить не тільки в Бога, а й в остаточну незалежність України по всіх пунктах [виділення наше - авт.]. Навіть атеїсти про себе пишуть у соцмережах так: «Я атеїст. Але атеїст Київського патріархату». Мене дивує, що не всі розуміють, наскільки важливо країні, хоч і світській, мати свою помісну автокефальну церкву».*⁵²

На нашу думку, після проведення об'єднавчого собору та отримання автокефалії місце УПЦ КП як репрезентанта подібної «націоналістичної громадської релігії» балканського типу посіла новостворена ПЦУ, хоча і всередині новоствореної ПЦУ панують різні настрої. Водночас, як ми зазначали в попередньому звіті, існує небезпека того, що новостворена церква позичить у своїх основних конкурентів з РПЦ та УПЦ (МП) такі їхні якості, як реакційність та одержимість «традиційними цінностями»⁵³, а також певну «імперськість» православної громадської релігії. Зокрема, можна побачити типологічну близькість основного лозунгу Томосу-туру П. Порошенка «Армія. Мова. Віра» та імперського «Православие. Самодержавие. Народность». Тож, можна казати про те, що одним із ключових факторів релігійної ситуації в Україні, що впливає, зокрема, і на миротворчий потенціал українських релігійних організацій, є очікування з боку певних кіл політично активної громадськості від українського православ'я (та інших конфесій) набуття рис *громадянських релігій*.

Зауважимо, що трансформація релігійного середовища після отримання Томосу в умовах запити з боку найактивнішої частини суспільства на формування православної громадянської релігії містить як потенціал для трансформації, так і нові конфліктогенні чинники. Двозначність ситуації зберігається передусім через те, що колишній умовно стабільний баланс сил (існування трьох Церков – УПЦ (МП), УПЦ КП та УАПЦ у своїх статусах) тепер змінився. Якщо поглянути на нього зараз, то тепер усі «гравці» на релігійному полі отримали рівні умови – всі вони є канонічними та можуть послуговуватись цим статусом в межах власної держави. Однак

51 ФБ сторінка Юрія Бірюкова від 31 серпня 2018 р.

52 Бродская О. (2018). Незалежна віра для незалежної України: Томос потрібен навіть атеїстам. *24 канал*. Отримано з https://24tv.ua/ru/nezalezhna_vira_dlya_nezalezhnoyi_ukrayini_tomos_potriben_navit_ateyistam_n1318262

53 Brylov D. (2019). Challenges of religious situation in Ukraine. *PAX*. Отримано з <https://www.paxforpeace.nl/publications/all-publications/challenges-of-religious-situation-in-ukraine>

сам наратив навколо церковних змін і навішування ярликів на вірян певної з юрисдикції може створювати нові простори для конфлікту, що насамперед торкається громадянської та політичної ідентичності.

При цьому, наше дослідження показало наявність потужного миротворчого потенціалу у «проукраїнського» крила УПЦ (МП), яке має змогу працювати зі своїми вірянами по обидва боки лінії розмежування. Водночас, цей потенціал зараз не реалізується внаслідок подвійного тиску – з одного боку «патріотична» громадськість сприймає УПЦ (МП) як гомогенну структуру, тавруючи всіх представників цієї церкви як «агентів Кремля». З іншого боку, проукраїнські кола зазнають тиску з боку консервативних сил та проросійськи налаштованих кіл всередині УПЦ (МП).

Незважаючи на вказані труднощі, релігія в Україні має та реалізовує значний потенціал до примирення, діалогу та миротворчості на локальному рівні, в окремих громадах та поодиноких акціях та ініціативах, який набуватиме значного розвитку. Зокрема, мова йде про горизонтальні мережі співпраці за межами деномінаційних розподілів, соціальні ініціативи та поодинокі приклади дії представників релігійних спільнот як суспільних акторів, а не лише у вигляді реакції на певні явища постфактум.

Пропонуємо звернути увагу на роль релігійного фактору як розділювача та об'єднуювача, а також на можливі рекомендації до подальшого застосування, враховуючи досліджений миробудівничий потенціал релігійної спільноти та ризики з огляду на конфлікточутливість релігійного поля України.

Релігія як розділювач

- ◆ Релігійна приналежність в контексті українського суспільства скоріше розділяє, аніж примирює. Більшість церков мають чіткі політичні асоціації та взаємні претензії одна до одної. Активна політизація релігійних громад впливає на лінії розділення, що негативно впливає на соціальні групи замість того щоб сприяти розбудові миру в широкому сенсі;
- ◆ Наявна публічна та прихована конкуренція між релігійними юрисдикціями та конфесіями стосовно майнових питань та можливостей для впливу призводять до консерватизації церковних лідерів, капсуляції релігійних громад. Зловживання доступом до ресурсів може створювати корупційні ризики з використанням регіонального та державного політичного ресурсу, монополістичного домінування певної юрисдикції в регіоні;
- ◆ Релігійні спільноти не сформували спільного бачення миру як всередині своєї спільноти, так і загалом для міжрелігійного дискурсу, що заважає деталізувати розмови чи планування стосовно розбудови миру в практичній площині;
- ◆ Поширення мови ненависті як на організаційному, так і на особистому рівні серед представників релігійних спільнот посилює розділення та призводить до чіткого ярликування представників певних організацій. Стійка стигматизація може блокувати будь-які спроби внутрішнього діалогу чи зовнішньої співпраці навіть у колі самих служителів.

Релігія як об'єднувач

- ◆ Релігійні громади, які залишаються активними в межах задоволення духовних та соціальних потреб та не вдаються до політизації, володіють широким соціальним та культурним капіталом та можуть згуртувати громаду навколо себе через високу довіру та доступ до різних груп населення;
- ◆ Дві церковні структури, РКЦ та УПЦ(МП), які мають відкрите представництво на непідконтрольних уряду територіях, мають потенціал створення безпечних майданчиків для зустрічі та переговорів різних представників конфлікту. Проте, така можливість ставить дуже високі вимоги до представників церковних спільнот, зокрема у сфері безпеки, конфіденційності та нейтральності цього залучення;
- ◆ Нове покоління вірян та служителів, вільних від стереотипів всередині та між релігійними спільнотами, більш готове до лібералізації релігійного служіння, зокрема соціального служіння, та до формування стратегічних (а не лише реактивних) відповідей на кризові питання;
- ◆ Окремі харизматичні представники релігійних громад завдяки своїм особистим контактам та репутації можуть суттєво посилювати ініціативи з об'єднання чи обговорення актуальних для громади питань;
- ◆ Спільні дії та заяви, спрямовані на розбудову миру, попри свій деінде формальний характер, формують публічний наратив релігійної спільноти та є важливими з точки зору їх репрезентації на вищому рівні.

Можливі наступні кроки

1. Стратегічна робота з освітою та зокрема навичками конфліктчутливості та ефективної комунікації з молодими служителями, які пізніше будуть формувати наратив церковних спільнот та працювати з громадами.
2. Формування спільного публічного наративу миру та його концептуалізація для стратегічного бачення діяльності релігійних організацій.
3. Спільна міжрелігійна робота над конкретизацією Стратегії миробудування «Україна - наш дім», вироблення практичного плану діяльності та його комунікація в регіонах.
4. Довготривала підтримка низових ініціатив співпраці релігійних громад через горизонтальні мережі «інсайдерських медіаторів», а також налагодження їхньої кооперації з світськими ініціативами.
5. Оцінка та стратегічне втілення потенціалу нейтрального представника від держави для вирішення суперечливих моментів та забезпечення рівності прав та можливостей релігійних організацій, на прикладі Державної служби з питань етнополітики та свободи совісті при Міністерстві культури України.

Рекомендації

Базуючись на попередньому дослідженні, ПАКС рекомендує наступні кроки для різних груп акторів з метою максимізації впливу релігійних акторів та спільнот на досягнення глибокого миру в Україні.

Для українського уряду:

1. Забезпечити легальні та інституційні механізми задля гарантування рівних прав та можливостей для всіх релігійних спільнот. А саме:
 - надати координаційну роль в цьому процесі Державній Службі у справах етнополітики та свободи совісті при Міністерстві культури;
 - для законодавчої та виконавчої гілок влади прийняти необхідні нормативні документи для забезпечення релігійного плюралізму в Україні та свободи віросповідання згідно з найкращими міжнародними практиками та стандартами, разом з врахуванням української традиції захисту свободи совісті;
 - уряду, за підтримки парламенту, призначити державного представника для вирішення конфліктних ситуацій на релігійному ґрунті.
2. Продовжити позитивні практики діалогу та консультування з релігійними лідерами щодо ключових питань для суспільства.
 - Залишити головною контактною спільнотою з урядом Всеукраїнську Раду Церков та Релігійних Організацій як приклад унікального міжрелігійного союзу для діалогу та публічних консультацій.
3. Забезпечити інклюзивний публічний дискурс, що заснований на повазі прав людини та її гідності, заради попередження інструменталізації релігійної сфери для досягнення політичних цілей чи державної безпеки.
4. Шляхом всеукраїнських ініціатив (як то дискусії, круглі столи, освітні ініціативи) та співпраці з організаціями неурядового сектору та/або міжнародною спільнотою підтримати релігійних акторів, які готові брати на себе активну роль в процесах розбудови миру, захисту прав людини та діалогу:
 - уряд України може скористатись попереднім досвідом, наприклад, Національного круглого столу «Віра, релігія», що проводився в 2020 році та Круглими столами з питань релігійної свободи, що відбуваються з 2019 року.
5. Надати підтримку релігійним спільнотам, які розташовані далеко від міських агломератів у їхній практиці забезпечення прав людини та свободи віросповідання, а саме через поширення інформації та активне її обговорення в громадах.
6. Сприяти вирішенню проблеми переслідувань через релігійні погляди в Криму та на непідконтрольних уряду територіях в Донецькій та Луганській областях через політичні, дипломатичні та міжнародні ініціативи. Це включає в себе фасилітацію процесу досягнення справедливості таким чином, що сприяє можливому досягненню примирення між сторонами (відновне правосуддя).

Для релігійних акторів в Україні:

1. Сприяти та підтримувати стратегічну освіту для молодих служителів з фокусом на конфліктостійкості та ефективній комунікації; ці служителі пізніше формувати наратив церковних спільнот та працювати з громадами
2. Забезпечити довготривалу підтримку низових ініціатив співпраці релігійних громад через горизонтальні мережі «інсайдерських медіаторів», а також налагодження їхньої кооперації з світськими ініціативами.
3. Розпочати процес формулювання спільного публічного наративу миру та його перетворення в

стратегічне бачення діяльності релігійних організацій.

4. Продовжити спільну міжрелігійну роботу над конкретизацією Стратегії миробудування «Україна – наш дім», вироблення практичного плану діяльності та його комунікація в регіонах.
5. Звернути увагу на переслідування через релігійні погляди в Криму та на непідконтрольних уряду територіях Донецької та Луганської областей різними способами, користуючись мережею контактів та шукаючи відповідного міжнародного досвіду примирення після переслідування (на релігійному ґрунті) таким чином, що збільшує перспективи довготривалого миру (відновне правосуддя).

Для громадянського суспільства України:

1. Визнати важливу роль релігійних організацій як частини громадянського ландшафту в Україні та залучати їх до ініціатив там, де є спільні цілі.
2. За можливості підтримувати зв'язок з релігійними організаціями для просування миробудівничих та діалогових ініціатив.
3. Співпрацювати з представниками медіа та ЗМІ заради промоції та стимуляції доказів, фактологічного інформування та формування інклюзивного публічного дискурсу, що заснований на повазі до прав людини та її гідності, заради попередження інструменталізації релігійної сфери для досягнення політичних цілей чи державної безпеки.
4. Продовжити позитивні практики діалогу та консультування з релігійними лідерами щодо ключових питань для суспільства – як от у випадку з Всеукраїнською Радою Церков та Релігійних Організацій.
5. Брати активну участь в ініціативах підтримки та підсилення релігійних акторів, які хочуть стати активними у розбудові миру, захисту прав людини та діалогової діяльності.
6. Відповідати на виклики переслідувань через релігійні погляди в Криму та на непідконтрольних уряду територіях Донецької та Луганської областей різними способами, користуючись мережею контактів та шукаючи відповідного міжнародного досвіду примирення після переслідування (на релігійному ґрунті) таким чином, що збільшує перспективи довготривалого миру (відновне правосуддя).

Для міжнародної (донорської) спільноти:

1. Проявити ініціативу в пошуку можливостей для залучення, включення та/або консультування релігійних спільнот та їхніх лідерів в діяльності, що спрямована на розвиток громадянського суспільства, розбудови миру та діалогів в Україні.
2. У спілкуванні з українським урядом та релігійними лідерами, звертати увагу на випадки інструменталізації релігійної сфери для досягнення політичних цілей чи державної безпеки як загрозу релігійному плюралізму в країні, її демократичному розвитку та спробам врегулювання конфлікту на Донбасі.
3. Вжити необхідних заходів у відповідь на політику інструменталізації православ'я Росією, а особливо у міжнародному вимірі.
4. Створити та/або продовжити позитивну практику діалогу та консультування з релігійними лідерами з ключових питань для суспільства – як то у форматі співпраці з Всеукраїнською Радою Церков та Релігійних Організацій.
5. Сприяти вирішенню проблеми переслідувань через релігійні погляди в Криму та на непідконтрольних уряду територіях в Донецькій та Луганській областях через політичні, дипломатичні та міжнародні ініціативи. Це включає в себе сприяння міжнародним обмінам, що дозволяє вчитися на досвіді примирення після переслідування (на релігійному ґрунті) таким чином, що збільшує перспективи довготривалого миру (відновне правосуддя).
6. Запровадити цільову фінансову підтримку для ініціатив з розбудови спроможності та підвищення обізнаності, яке стосується права на свободу віросповідання, а особливо в тих спільнотах, які розташовані далеко від міських агломератів.

www.paxforpeace.nl

P.O. Box 19318

3501DH Utrecht

The Netherlands

info@paxforpeace.nl